

วัฒนธรรมความเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนา Culture of Humanity in Buddhism

พระศรีปริยัติธาดา (พระมหาทองสา ชาติดำดี)

Phrasripariyattithada (Phramaha Thongsa Chartdumdi)

วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Buriram Buddhist College, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail: portor9mcu@hotmail.com

บทคัดย่อ

วัฒนธรรมความเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนา คือ การปฏิบัติตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีมนุษย์เป็นจุดศูนย์กลางในการบัญญัติคำสอน ถึงแม้ว่าจะมีการกล่าวถึงความรู้ด้านอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องกับตัวมนุษย์ ก็เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการอธิบายให้เข้าใจในตัวมนุษย์ได้อย่างถูกต้อง พระพุทธศาสนาถือว่าเรื่องมนุษย์ เป็นปรากฏการณ์ชีวิตอย่างหนึ่งที่มีอยู่ในโลกโดยเป็นชีวิตที่มีศักยภาพสูง เป็นผู้สามารถฝึกฝนอบรมตนได้ และเมื่อได้รับการพัฒนาแล้ว ก็จะเป็นผู้ประเสริฐสูงสุด การแสดงถึงความเป็นอยู่ของมนุษย์ในธรรมชาติ ตามหลักภาวนา 4 กายภาวนา คือ การทำกายให้เจริญ มีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ศิลภาวนา พัฒนาศีล เจริญศีล คือมีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น แก่สังคม และประพฤติดังที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อสังคม มีระเบียบวินัย ประกอบอาชีพสุจริต เป็นการฝึกตนให้อยู่ในสังคมด้วยดีและเป็นประโยชน์ จิตภาวนา พัฒนาจิต ในการพัฒนาจิตตามหลักพระพุทธศาสนานั้นเป็นการฝึกอบรมให้จิตมีคุณสมบัติครบ 3 ด้านคือ คุณภาพจิต สมรรถภาพจิต สุขภาพจิต ปัญญาภาวนา การพัฒนาปัญญา คือ การทำปัญญาให้เจริญงอกงาม ในเบื้องต้นจะต้องมีความรู้ความเข้าใจในศิลปวิทยาการ ทางวิชาชีพ ต่อมาต้องพัฒนาปัญญาให้มีการรับรู้ เรียนรู้ อย่างถูกต้องของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

คำสำคัญ: วัฒนธรรม, มนุษย์, พระพุทธศาสนา

Abstract

In Buddhist culture, humanity is to follow the tenets of Buddhism. The man at the center of the canonical teachings. Although it is said to know the other side is not relevant to humans. To use it as a tool to explain the human correctly. Buddhism is human Life is a phenomenon that exists in the world is alive with

potential. As to their training. When developed, it will be good to show up to the well-being of human nature, by praying the Rosary is to do physical exercise four to flourish. A complementary relationship with the physical environment precepts of prayer is a growing canon of social behavior developed. Persecuted not cause trouble to others to behave and what are the benefits to society. discipline Honestly career The train themselves in a society with good and useful mental prayer, spiritual formation in the spiritual development of the principles of Buddhism is a trained mental qualified third aspect is the quality of mental competency, mental health, mental faculties wishing to develop intellectual is to do. to wit, exuberance Initially, there must be a better understanding of the arts and sciences, professional development later be wise to learn the correct perception of things after the fact.

Keywords: Culture, Human, Buddhism

1. บทนำ

ในโลกนี้มีสัตว์มีชีวิตหลายจำพวกอาศัยอยู่ ในบรรดาสัตว์มีชีวิตเป็นจำนวนมากนั้น สัตว์ที่นับเนื่องด้วยมนุษย์เป็นสัตว์ที่มีการพัฒนาได้มากกว่าสัตว์ทุกจำพวก การพัฒนาตัวบุคคล ทั้งทางร่างกาย และจิตใจ ผู้ที่พัฒนาตนแล้ว ย่อมได้รับความเคารพนับถือ ยกย่อง เชิดชู ซึ่งตรงกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาตอนหนึ่งที่ว่า “ทนต์ เสฏโฐ มนุสเสสุ ในหมู่มนุษย์ ผู้ที่พัฒนาฝึกฝนที่ดีเท่านั้น จึงจะเป็นผู้ประเสริฐ” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/33/48) บุคคลที่พัฒนาตนเองได้ดี ก็คือ บุคคลที่สามารถอยู่เหนืออำนาจของความเคยชินบุคคลประเภทนี้จะปรับตัวพัฒนาขึ้นไปเรื่อย ๆ ซึ่งถือว่าเป็นความสามารถพิเศษการพัฒนาตน จะช่วยให้บุคคลสำรวมกายและใจมากขึ้น รู้จักควบคุมตนเองในการแสดงออกได้อย่างเหมาะสม รู้จักข่มใจ มีความอดทนอดกลั้น เพื่อรักษาความดีความงามของตนจนได้ชื่อว่าเป็นกัลยาณมิตร คือ เป็นมิตรกับบุคคลทั่วไปได้อย่างดี ฉะนั้น การพัฒนาตนคือ การสร้างความเป็นคนใหม่ในตนเองให้มีสุขภาพกายที่แข็งแรง สุขภาพจิตที่ดี มีทักษะกำลังใจ มีจุดมุ่งหมายของชีวิตและเป็นมิตรกับบุคคลทั่วไป (สงวน สุทธิเลิศอรุณ, 2543: 145-146) เพราะนอกจากมนุษย์แล้วสัตว์ทั้งหลายต่างอาศัยเพียงสัญชาตญาณในการเลี้ยงชีวิต และเอาตัวรอดเท่านั้น ในขณะที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีสัญชาตญาณน้อยกว่าสัตว์ทุกจำพวก (กรมวิชาการ, 2539: 11) แต่สามารถพัฒนาได้มากกว่าสัตว์เหล่านั้น ดังมีผู้กล่าวว่า

“มนุษย์นั้นดูเหมือนว่าจะมีลักษณะพิเศษหลายประการที่บรรดาสัตว์และสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ไม่มี จนทำให้บางคนไม่ยอมรับว่ามนุษย์คือสัตว์ชนิดหนึ่ง ลักษณะพิเศษของมนุษย์ เช่น ใช้เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม รู้จักแต่งตัวได้สวย กินอาหารได้มากมายหลายประเภท เนื้อก็กินได้ พืชก็กินได้ มนุษย์มีมันสมองที่ประเสริฐเฉลียวฉลาด สามารถ

ปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อม สามารถดัดแปลงสิ่งแวดล้อมมาใช้ประโยชน์ และที่สำคัญคือ สามารถสะสมและถ่ายทอดวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปยังรุ่นต่อ ๆ ไป” (ณรงค์ เสียงประชา, 2541: 12)

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า มนุษย์ถือว่าเป็นทรัพยากรที่สำคัญ ในการที่จะเป็นแรงขับเคลื่อนสังคมหรือเป็นตัวชี้วัดความเป็นไปของสังคมในปัจจุบัน เพราะสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในโลกปัจจุบันล้วนเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยมนุษย์เป็นผู้สร้างแทบทั้งนั้น เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปแล้วว่าทรัพยากรมนุษย์ (Human resources) เป็นส่วนสำคัญ อันหนึ่งในกระบวนการผลิตสินค้าและบริการและการพัฒนาประเทศ คุณภาพของทรัพยากรมนุษย์ จะมีผลต่อเนื่องไปยังความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ของประเทศหรือ ของสังคม สังคมใดมีทรัพยากรมนุษย์ที่มีคุณภาพ สังคมนั้นก็จะมีการพัฒนาไปได้อย่างรวดเร็วและกว้างขวาง ตรงกันข้ามหากสังคมใดที่ทรัพยากรมนุษย์ขาดคุณภาพก็จะทำให้การพัฒนาประเทศ เป็นไปได้อย่างเชื่องช้าและความเจริญเติบโตของเศรษฐกิจจะอยู่ในระดับที่ไม่น่าพอใจ ดังนั้นการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จึงถือเป็นหน้าที่หลักประการหนึ่งของหน่วยงานภาครัฐที่จะต้องดำเนินการ เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรมนุษย์ที่มีคุณภาพตรงกับที่ต้องการ

วัฒนธรรมของความเป็นมนุษย์นั้นจะเห็นได้ว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคม ชอบการอยู่รวมกันเป็นกลุ่มด้วยเหตุผล เพื่อความปลอดภัยจากการถูกเบียดเบียนโดยภัยอันตรายต่าง ๆ หากมองในแง่ดี ดูเหมือนการอยู่รวมกันเป็นกลุ่มก้อนของสังคมมนุษย์จะมีผลแต่ในด้านบวกโดยส่วนเดียว แต่ในความเป็นจริงการอยู่รวมกันของมนุษย์มีรายละเอียดมากกว่านั้น มนุษย์มีแรงขับเคลื่อนภายในจิตใจที่แสดงออกมาเป็นความอยากได้ความไม่พอใจ และความลุ่มหลงเมื่อมีสิ่งเร้าและสิ่งนี้ก็พร้อมที่จะก่อให้เกิดการเบียดเบียนกันขึ้น ซึ่งกลายเป็นปัญหาที่สร้างความอ่อนแอภายในกลุ่มของสังคมมนุษย์นั่นเอง ด้วยเหตุนี้สังคมมนุษย์จึงเรียกร้องกฎระเบียบ (ศีล) เพื่อช่วยควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมให้อยู่ในขอบเขตที่เหมาะสมที่จะไม่สร้างความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น แต่การไม่เบียดเบียนกันอย่างเดียวย่อมไม่อำนวยความสะดวกแก่การอยู่รวมกันได้เต็มที่ เพราะในสังคมมนุษย์การเบียดเบียนกันไม่ใช่ปัญหาเดียวที่ต้องแก้ไข การมุ่งที่จะเอาตัวรอดเฉพาะตัวโดยไม่ใส่ใจกับความทุกข์ของคนอื่นซึ่งเป็นสมาชิกของสังคมก็เป็นปัญหาเช่นเดียวกัน ดังนั้น สังคมมนุษย์จึงเรียกร้องการพึ่งพาอาศัยกันและกันก่อให้เกิดการช่วยเหลือแบ่งปันด้วยเห็นว่าการให้เป็นสิ่งที่ควรกระทำ การที่มนุษย์มีการช่วยเหลือกันนี้ชี้ให้เห็นว่า แม้ว่ามนุษย์จะมีธรรมชาติภายในจิตใจที่เป็นด้านลบ แต่ในขณะเดียวกันมนุษย์ก็มีธรรมชาติด้านบวกเป็นคุณสมบัติภายในจิตใจด้วย และด้วยคุณสมบัติดังกล่าวทำให้มนุษย์เกิดความรู้สึกเมตตาสงสาร และช่วยเหลือเมื่อเห็นคนอื่นได้รับความเดือดร้อน หรือแม้ในภาวะปกติมนุษย์ก็ยังมีจิตสำนึกในทางเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แบ่งปัน การให้ความช่วยเหลือและการแบ่งปันน้ำใจไมตรีต่อกันนี้ได้ช่วยให้สังคมมนุษย์อยู่กันได้อย่างมีความเข้มแข็งมากขึ้น ในแง่ดังกล่าวนี้วัฒนธรรมการให้การช่วยเหลือและการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ในสังคมมนุษย์จึงไม่ได้เกิดจากอิทธิพลคำสอนของศาสนาใดศาสนาหนึ่ง

โดยเฉพาะ แต่ทุกศาสนาจะมีหลักคำสอนว่าด้วยการเสียสละแบ่งปัน ดังนั้นการที่เกิดจากธรรมชาติด้านบวกภายในจิตใจมนุษย์จึงไม่ได้เน้นคุณค่าทางด้านจิตใจเหมือนกับการให้ที่เกิดจากอิทธิพลของศาสนา (พิน ดอกบัว, 2539: 7-8) คือ ศาสนาทุกศาสนาสอนให้เชื่อว่าการให้เป็นความดีและมีผลเป็นความสุขใจแก่ผู้ให้ทั้งโลกนี้และโลกหน้า (พิน ดอกบัว, 2539: 3) สังคมในปัจจุบันนี้เป็นสังคมที่มนุษย์ทุกคนเฝ้าหาความสุขด้วยกันทั้งสิ้น แต่ดูเหมือนว่ายิ่งไขว่คว้าหาความสุขยิ่งพบแต่ความทุกข์ สาเหตุหนึ่งมาจากการดำเนินชีวิตของคนในสังคมนั้นเอง เพราะการที่จะเกิดความสุขอย่างแท้จริงได้นั้น ขึ้นอยู่กับการมีวิถีคิดและการปฏิบัติที่ถูกต้องต่อชีวิตของตนเองและต่อสภาพแวดล้อมทั้งทางสังคมทางธรรมชาติและทางวัตถุโดยทั่วไป (พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ธมฺมปญฺญโต), 2551: 2)

สังคมไทยเป็นสังคมชาวพุทธซึ่งคนส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนา (ประเวศ วะสี, 4) แม้จะเป็นสังคมที่ประกอบด้วยกลุ่มคนที่หลากหลายทั้งเชื้อชาติ ศาสนาและวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่นแต่ความมีน้ำใจ ไมตรี ช่วยเหลือแบ่งปันก็เป็นลักษณะร่วมของคนในสังคม ทำให้สังคมไทยเป็นสังคมที่มีวัฒนธรรมการให้ตามคำสอนพุทธศาสนาในอดีตจนถึงสังคมไทยปัจจุบัน เมื่อสังคมได้รับทราบข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับความทุกข์ของคนในสังคมที่เกิดจากภัยธรรมชาติ ความยากจน หรือความเจ็บป่วยด้วยโรคร้ายจากสื่อต่าง ๆ ภาพที่จะเห็นตามมาก็คือคนในสังคมทุกเชื้อชาติศาสนา ขวนขวายที่จะให้ความช่วยเหลือตามกำลังความสามารถ ประเด็นที่น่าจะศึกษาอย่างยิ่งก็คือการศึกษาถึงการให้เชิงพุทธแตกต่างจากการให้ในวัฒนธรรมศาสนาอื่น ๆ อย่างไรอีกประการหนึ่ง ในสภาพสังคมปัจจุบันปัญหาเศรษฐกิจทำให้คนในสังคมต่างได้รับผลกระทบสภาพที่ทุกคนต่างดิ้นรนเพื่อเอาตัวรอดมุ่งประโยชน์ของตนเองเป็นที่ตั้ง คนที่ฉลาดประกอบการในเชิงธุรกิจย่อมสามารถที่จะเอาตัวรอดได้ แต่คนที่มีความสามารถน้อยกว่าคงไม่อาจคาดหวังจะได้รับการช่วยเหลือ เพราะในสภาพการณ์เช่นนี้ การเอื้อเฟื้อแบ่งปันจะเกิดขึ้นได้น้อยมาก จิตสำนึกแห่งความเอื้อเฟื้อแบ่งปันด้วยความรักในเพื่อนมนุษย์ร่วมสังคมคงเกิดขึ้นได้ยาก ดังนั้นการศึกษาวัฒนธรรมการให้เชิงพุทธเพื่อการเข้ามามีบทบาทในการค้าจุนสังคม จึงเป็นประเด็นที่น่าศึกษาอย่างยิ่ง

2. วัฒนธรรมกับความเป็นมนุษย์

คำว่า “มนุษย์” หมายถึง สัตว์ที่รู้จักใช้เหตุผล สัตว์ที่มีจิตใจสูง คน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2531: 624) ผู้รู้ศัพทศาสตร์ทางพระพุทธศาสนาได้ให้คำนิยามความหมายของคำว่ามนุษย์ไว้ดังนี้

คำว่า “มนุษย์” หมายถึง ผู้มีใจสูง ได้แก่คนผู้มีมนุษยธรรม เช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น สัตว์ที่รู้จักคิดเหตุผล คน (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2538: 213)

คำว่า “มนุษย์” มีความหมาย 2 ประการ คือ

1. มนุษย์ หมายความว่า ผู้รู้จักเหตุรู้จักผล รู้ดีชั่ว รู้จักประโยชน์และมิใช่ประโยชน์

2. มนุษย์ หมายความว่า บุคคลผู้มีใจสูง (มีคุณธรรมความเป็นมนุษย์) (สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณกมหาเถร), 2527: 158)

มนุษย์ ในความหมายว่า ผู้รู้จักเหตุรู้จักผล รู้จักดีชั่ว รู้จักประโยชน์และมิใช่ประโยชน์และอีกนัยหนึ่งคือเป็นผู้มีใจสูง ตามความหมายเหล่านี้มีนัยแสดงถึงคุณค่าของความเป็นมนุษย์ตามลำดับ และมีความเกี่ยวข้องกับหลักพุทธธรรม ซึ่งเป็นคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า

ธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ คือ เป็นสัตว์ที่ต้องฝึกและฝึกได้ การที่มนุษย์เราจะมีชีวิตที่ดีงาม เราจะต้องศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนเองให้ดีขึ้นไปในระบบการดำเนินชีวิตของเราซึ่งประกอบด้วยพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เมื่อเราฝึกฝนพัฒนามีการศึกษา ก็ทำให้การดำเนินชีวิตของเราดีขึ้น แต่ถ้าเราไม่เรียนรู้ไม่ฝึก เราที่เป็นมนุษย์นั้นก็จะดำเนินชีวิตให้ไม่ดีเลย ทั้งนี้เพราะมนุษย์อยู่ด้วยสัตยาตญาณอย่างเดียวไม่พอ (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2540: 30)

จะเห็นได้ว่า การให้คำอธิบายถึงความหมายของ “มนุษย์” ตามนิยามของพระพุทธศาสนา มิได้มองมนุษย์เพียงรูปลักษณ์ หรือองค์ประกอบที่เป็นมนุษย์เท่านั้น ยังแสดงถึงความเป็นมนุษย์ตามนิยามของหลักพุทธธรรม ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจในสถานะของมนุษย์ตามกฎหมายของธรรมชาติอีกด้วย ในอัครัญญสูตร ได้กล่าวถึงมนุษย์ในฐานะที่เป็นส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงของโลก และธรรมชาติแวดล้อม เช่น ทำให้เกิดระบบสุริยะ การโคจรของดวงดาว วันเวลาและฤดูกาล มนุษย์ในฐานะเป็น “สัตว์” หรือ ผู้ที่ยังข้งอยู่ หรือติดอยู่ในสังสารวัฏ มนุษย์ในพระพุทธศาสนามีได้มีฐานะเริ่มต้นจากสัตว์สังคม เพราะความเป็นมนุษย์เริ่มจากปัจเจกชีวิตมิใช่มวลชนหรือหมู่แห่งชีวิต

ส่วนคำว่า วัฒนธรรมมาจากรากศัพท์ภาษาละตินคำว่า cultura ซึ่งมีความหมายหลายอย่าง เช่น การเพาะปลูก การปลูกฝัง การปลูกพืช การทำให้ดีกว่าเดิม โดยการอบรมหรือฝึกหัด (กิตติเทพ หินจำลอง, 20/01/2560)

วัฒนธรรม หมายถึง ความดี ความงาม และความเจริญในชีวิตมนุษย์ซึ่งปรากฏในรูปธรรมต่าง ๆ และได้ตกทอดมาถึงเราในปัจจุบันหรือว่าที่เราได้ปรับปรุงและสร้างสรรค์ขึ้นในสมัยของเราเอง (สาโรช บัวศรี, 2526: 27)

วัฒนธรรม หมายถึง วิถีชีวิต การปฏิบัติและสิ่งของที่เป็นผลมาจากการสะสมถ่ายทอดจากกลุ่มบุคคลหนึ่งไปสู่รุ่นถัดไป เพื่อแสดงความเป็นเอกลักษณ์ หรือเครื่องบ่งชี้ความเป็นกลุ่มชนของกลุ่มบุคคลนั้น ๆ (โกวิท ประวาลพุกษ์, 2)

วัฒนธรรม คือสิ่งที่มนุษย์เปลี่ยนแปลงปรับปรุงหรือผลิตขึ้นมาเพื่อความเจริญอกงามในวิถีชีวิตของส่วนรวม ถ่ายทอดกันไว้ รวมทั้งผลิตผลของส่วนรวมที่มนุษย์ได้เรียนรู้จากคนแต่ก่อนสืบต่อเป็นประเพณีกันมาตลอดจนความรู้สึก ความคิดเห็นและกริยาอาการหรือการกระทำใด ๆ ของมนุษย์ส่วนรวม ลงรูปเป็นพิมพ์เดียวกันและสำแดงออกมาเป็นภาษา ศิลปะ ความเชื่อถือ ระเบียบประเพณี เป็นต้น (โกวิท ประวาลพุกษ์, 3)

สรุปได้ว่าวัฒนธรรม เป็นสิ่งที่มนุษย์เปลี่ยนแปลงปรับปรุงมาจากวิถีชีวิตเพื่อความเจริญงอกงามของสังคมส่วนรวมโดยเป็นผลผลิตของส่วนรวมที่มนุษย์ได้เรียนรู้จากคนแต่ก่อนสืบต่อเป็นประเพณีกันมาตลอดจนความรู้สึก ความคิดเห็นและกิริยาอาการหรือการกระทำใด ๆ ของมนุษย์ส่วนรวม ลงรูปเป็นพิมพ์เดียวกันและสำแดงออกมาเป็นภาษา ศิลปะ ความเชื่อถือ ระเบียบประเพณี

พฤติกรรมสำคัญของมนุษย์เป็นบ่อเกิดทางวัฒนธรรมต่าง ๆ คือการหาอาหารดังจะเห็นได้จากการเก็บหาอาหารเป็นความสำคัญอันดับแรกเพื่อความอยู่รอดของมนุษย์ การเก็บหาอาหารจากธรรมชาตินับเป็นเทคโนโลยีการผลิตรูปแบบแรกของมนุษย์ ด้วยการเก็บผัก ผลไม้ รากไม้ ลำสัตว์จับปลาด้วยเครื่องมือง่าย ๆ เช่น หอก ธนู เบ็ด เป็นต้น มนุษย์เพิ่งรู้จักการเกษตรมาเมื่อ 10,000 ปีมานี้เอง มนุษย์พัฒนาการเกษตรจากการทำไร่เลื่อนลอย ไร่หมุนเวียน จนถึงการเกษตรแบบเข้มข้นที่มีการใช้แรงงานสัตว์หรือเครื่องทุ่นแรง การจัดระบบชลประทาน รวมถึงการเลี้ยงสัตว์ ระบบเศรษฐกิจ หมายถึงกฎเกณฑ์ในการจัดแบ่งปันผลประโยชน์ การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการในสังคม ทุกสังคมมีกฎเกณฑ์ในการจัดสรรแบ่งปันผลประโยชน์ มีระเบียบข้อกำหนดใน “สิทธิใช้สอย” และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การควบคุมแรงงาน ระบบควบคุมการผลิตและแบ่งปันผลผลิต ไม่ว่าวัฒนธรรมนั้น ๆ จะใช้ระบบ “เงินตรา” หรือไม่ก็ตาม การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ คือทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งที่เป็นที่ดิน น้ำ ป่า แร่ธาตุ สัตว์และพืชต่าง ๆ เป็นพื้นฐานของระบบเศรษฐกิจ ที่มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ทุกวัฒนธรรมทั่วโลกมีระบบจัดการ การควบคุมดูแล การใช้และรักษาทรัพยากรธรรมชาติ มีการกำหนดระเบียบเกี่ยวกับ “สิทธิ” และ “วิธีการ” ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรรวมทั้งมาตรการลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืน (ยศ สันตสมบัติ, 2544: 89) นอกจากนี้เทคโนโลยีและเครื่องมือที่ใช้ในการผลิต แรงงานการผลิต สินค้าและบริการ ระบบครอบครัวและเครือญาติ อัตลักษณ์และความ เป็นชาติพันธุ์ องค์การสังคมและการเมือง ความเชื่อและศาสนาเหล่านี้ล้วนเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมทั้งสิ้น

3. วัฒนธรรมความเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนา

หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาซึ่งมีมนุษย์เป็นจุดศูนย์กลางในการบัญญัติคำสอนถึงแม้ว่าจะมีการกล่าวถึงความรู้ด้านอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับตัวมนุษย์ ก็เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการอธิบายให้เข้าใจในตัวมนุษย์ได้อย่างถูกต้อง (พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2536 :19) พระพุทธศาสนาถือว่าเรื่องมนุษย์เป็นปรากฏการณ์ชีวิตอย่างหนึ่งที่มีอยู่ในโลกโดยเป็นชีวิตที่มีศักยภาพสูง เป็นผู้สามารถฝึกฝนอบรมตนได้ และเมื่อได้รับการพัฒนาแล้วก็จะเป็นผู้ประเสริฐสูงสุด พระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญเกี่ยวกับมนุษย์มาก แม้กระทั่งแสดงว่า โลกอยู่ในตัวมนุษย์หรือมนุษย์เป็นโลก ๆ หนึ่ง เช่น พระพุทธเจ้าตรัสในโรหิตัสสสูตรว่า เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก และปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลกลงในอรรถาพจน์มีประมาณว่าหนึ่ง มีสัญญา

และใจนี้เท่านั้น (อง.จตุก. 21/45/57) ดังนั้นหากจะวิเคราะห์ในแง่ของปรัชญาที่อาจให้คำตอบว่า มนุษย์คือใครได้ในแง่ของสมมติสัจและปรมาตมสัจ ในแง่ความจริงขั้นสมมตินั้นอาจตอบได้ว่า มนุษย์เป็นผู้ชาย เป็นผู้หญิง เป็นเด็ก เป็นผู้ใหญ่ สูง ต่ำ ดำ ขาว เป็นอย่างนั้น เป็นอย่างนี้ เป็นคำจำกัดความแล้วแต่จะคิดเอาตามแต่ละชาติภาษาไป ส่วนมนุษย์ในแง่ความจริงขั้นปรมาตมนี้เป็นเพียงกระบวนการธรรมล้วน ๆ ที่เกิดขึ้น ดับลงเพราะการรวมกันเข้าของเหตุปัจจัยไม่มีใครสร้างขึ้น หรือเกิดขึ้นเพราะแรงดลบันดาลของใคร ไม่มีตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา (กรมศิลปากร, 2516: 74) ดังนั้นมนุษย์หรือตัวตนแท้ ๆ ไม่มี (ขุ.ม.29/865/418) สถานะของมนุษย์ในธรรมชาติตามหลักคำสอนที่อธิบายถึงปรากฏการณ์ต่าง ๆ ตามธรรมชาติ โดยแสดงถึงกฎที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ หรือสภาวะธรรมต่าง ๆ ตามธรรมชาติ กระบวนการทั้งหมดล้วนเป็นไปตามกระแสแห่งปัจจัยดังภาษิตของพระอัสสชิว่า ธรรม (ปรากฏการณ์) เหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้นการอธิบายถึงความจริงที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์เช่นนี้ เท่ากับเป็นการวางกฎเกณฑ์สากล เพื่อแสดงถึงความเป็นไปของทุก ๆ สิ่งในจักรวาล กฎพื้นฐานดังกล่าวนี้ถือเป็นการจัดวางสิ่งทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ สัตว์ พืช และสรรพสิ่งในธรรมชาติดังนั้น สถานะความมีอยู่ของสรรพสิ่งรวมถึงมนุษย์นั้น มีอยู่ในฐานะเป็นปัจจัยสัมพันธ์กันคือความสัมพันธ์และความเป็นเหตุเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งนั้น ๆ มีการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และแตกสลายไป เป็นปรากฏการณ์ในรูปของกระแสแห่งองค์ประกอบที่สืบเนื่องกัน ความเป็นไปของธรรมชาติเช่นนี้ โดยทั่วไปไม่รู้จักในชื่อของ “กฎ” แนวความคิดเรื่องกฎนี้ปรากฏในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก โดยใช้คำว่า “นิยาม” ดังพุทธพจน์ในอัมมมณินิยามสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น คือความตั้งอยู่ตามธรรมดา.....ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาครั้นแล้วจึงบอก แสดงบัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่าย (อง.ติก. 20/576/322)

จะเห็นว่า หลักความจริงตามคำสอนของพระพุทธศาสนานั้น แสดงไว้ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรม หรือนามธรรม เป็นเรื่องวัตถุ หรือจิตใจ ทั้งชีวิตและโลกธรรมชาติแวดล้อมตัวมนุษย์อยู่ก็ตาม สรรพสิ่งดังกล่าวล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เป็นเรื่องของปัจจัยสัมพันธ์ ธรรมดาของธรรมชาติที่วุ่นวาย มองด้วยสายตาของมนุษย์ เรียกว่า กฎธรรมชาติ เรียกในภาษาบาลีว่า นิยาม แปลว่า กำหนดที่แน่นอน แนวทางที่แน่นอน หรือความเป็นไปอันมีระเบียบแน่นอน เพราะปรากฏให้เห็นว่า เมื่อมีเหตุปัจจัยอย่างนั้น ๆ แล้วก็จะมีความเป็นอย่างนั้น ๆ แน่นอนจากหลักธรรมนิยามดังกล่าว สามารถอธิบายขยายความหลักของนิยาม ตามลักษณะเฉพาะของสรรพสิ่งในธรรมชาติว่า เป็นไปตามเหตุปัจจัย และปรากฏการณ์ต่าง ๆ นั้น มีความเกี่ยวโยงกัน ตามมิติของความสัมพันธ์ในแต่ละด้าน โดยแบ่งนิยามออกเป็น 5 อย่าง เรียกว่านิยาม 5 คือ

1. อุตุนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับปรากฏการณ์ฝ่ายวัตถุ และสภาวะแวดล้อมต่าง ๆ

2. พินิยาม กฎธรรมชาติดีเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ รวมทั้งพันธุกรรม
3. จิตตนิยาม กฎธรรมชาติดีเกี่ยวกับการทำงานของจิตใจ หรือกระบวนการรับรู้
4. กรรมนิยาม กฎธรรมชาติดีเกี่ยวกับการกระทำ กระบวนการให้ผล
5. ธรรมนิยาม กฎธรรมชาติดีเกี่ยวกับความสัมพันธ์ ที่เป็นเหตุเป็นผลกับของสรรพสิ่ง

การแสดงถึงความเป็นอยู่ของมนุษย์ในธรรมชาติ ตามนิยามของธรรม นั้นหมายถึง ภาวะความเป็นอยู่ของมนุษย์ตามกฎธรรมชาติ โดยไม่แบ่งแยกว่ากฎเกณฑ์นี้ใช้กับมนุษย์ ส่วนอีกกฎเกณฑ์หนึ่งใช้กับสัตว์ หรือโลกธรรมชาติ แต่มันเป็นกฎพื้นฐานที่ใช้กับสิ่งต่าง ๆ ตามลักษณะของปรากฏการณ์ เช่น ปรากฏการณ์ในโลกกายภาพ หรือโลกวัตถุ ก็จะสามารถอธิบายได้ด้วยกฎของอุตุนิยาม เป็นต้น การอธิบายดังกล่าว จะทำให้เราเข้าใจถึงฐานะที่แท้จริงของมนุษย์ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา

วัฒนธรรมความเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนานั้นคือการประพฤติปฏิบัติตามหลักภาวนา 4 นั้นได้แก่ กายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา (ที.ปา. 11/228/200, อง.ปญจก. 22/79/104) คือ

1. กายภาวนา คือ การทำกายให้เจริญ มีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หมายถึงการพัฒนากายให้มีสุขภาพร่างกายแข็งแรงปราศจากโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ และยังรวมถึงการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมภายนอกอย่างถูกต้องดีงามในทางที่เป็นคุณประโยชน์ ซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญมาก เพราะไม่เพียงหมายถึงสิ่งแวดล้อมทางสังคม แต่ยังหมายถึงสิ่งอื่น ๆ ที่มีความสำคัญและจำเป็นต่อชีวิตมนุษย์ เช่น รู้จักการบริโภคปัจจัย 4 อันได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย การใช้การบริโภคยา และรู้จักใช้อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2540: 9) ในการเสพหรือใช้สอยวัสดุอุปกรณ์ในทางที่เป็น การส่งเสริมคุณภาพชีวิต การมีความสัมพันธ์กับปัจจัย 4 อย่างถูกต้องนั้นหมายถึงการจัดสรรให้มีปัจจัย 4 เพียงพอที่จะเลี้ยงชีวิตให้ดำรงอยู่ได้อย่างดี และใช้ปัจจัย 4 นั้นตามคุณค่าแท้ เช่น รับประทานอาหารที่มีคุณประโยชน์ต่อร่างกาย เพื่อเสริมสร้างร่างกายให้มีสุขภาพสมบูรณ์แข็งแรง ไม่ใช่รับประทานอาหารตามคุณค่าเทียม คือรับประทานอาหารเพื่อความเริ่ดอร่อยโดยไม่คำนึงถึงโทษที่จะตามมา นอกจากปัจจัย 4 แล้ว ในการใช้เทคโนโลยีต่าง ๆ ก็ต้องพิจารณาถึงความถูกต้องเหมาะสม ไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่น รวมถึงการพัฒนาความสัมพันธ์กับธรรมชาติให้เป็นไปในทางเกื้อกูลกันมากกว่าจะเป็นการทำลาย เพื่อประโยชน์ของมนุษย์เพียงฝ่ายเดียว เพราะในที่สุดโทษที่เกิดจากการทำลายสิ่งต่าง ๆ ย่อมจะย้อนกลับมาทำความเสียหายให้แก่มนุษย์เองด้วย สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเรื่องของการพัฒนากาย และคนที่พัฒนาตนแล้ว เรียกว่า ภาวิตกาย

ในพระพุทธศาสนากล่าวถึงหลักธรรมดั่งฉกปัจจเวกขณปาฐะ (สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว), 2472:114-115) ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตเอาไว้ ทั้งนี้ก็เพื่อให้มนุษย์เรา

บริโภคปัจจัยพื้นฐานนั้นอย่างถูกต้อง ถูกจุดประสงค์ เรียบง่าย และคุ้มค่าอย่างที่สุด ปัจจัย 4 ได้แก่เครื่องยังชีพทางร่างกายในการดำรงชีวิตซึ่งมีดังนี้

1. อาหาร โดยมีจุดมุ่งหมายในการบริโภคอาหารก็คือ
 - เพื่อให้กายดำรงอยู่ได้
 - เพื่อกำจัดความหิวอาหาร
 - เพื่อจะอนุเคราะห์การปฏิบัติธรรม
 2. เครื่องนุ่งห่ม
 - เพื่อบรรเทาความหนาว
 - เพื่อบรรเทาความร้อน
 - เพื่อป้องกันพวกแมลงสัตว์ร้ายมารบกวน เช่น ยุง เป็นต้น
 - เพื่อปกปิดอวัยวะที่ทำให้เกิดความละอาย
 3. ที่อยู่อาศัย
 - เพื่อบรรเทาความหนาว
 - เพื่อบรรเทาความร้อน
 - เพื่อป้องกันสัตว์ร้าย รวมทั้งคนร้ายด้วย
 - เพื่อป้องกันอันตรายจากฤดูกาลต่าง ๆ เช่น พายุ ฝน เป็นต้น
 4. ยารักษาโรค
 - เพื่อบรรเทาเวทนา เป็นการระงับโรคต่าง ๆ ให้บรรเทาเบาบางลง หรือให้โรคหายไปในที่สุด
 - เพื่อความเป็นผู้ไม่มีอาพาธหรือโรคต่าง ๆ
- เพราะฉะนั้น การบริโภคปัจจัย 4 นี้จะต้องไม่ใช่เพื่อวัตถุประสงค์ดังต่อไปนี้
- เพื่อเล่น
 - เพื่อมัวเมา
 - เพื่อประดับ
 - เพื่อตกแต่งประเทืองผิว

นอกจากนี้ในพระพุทธศาสนายังได้กล่าวถึงหลักจริยหรือข้อปฏิบัติของผู้ฝึกอบรมตนเพื่อบรรลุวิชาหรือปัญญา ผู้ที่ต้องพัฒนาตนในที่นี้หมายถึง ปุถุชน โสตาบัน สกทาคามี และอนาคามีบุคคล อาจกล่าวได้ว่า กิจกรรมทางการพัฒนากายคือการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน การสำรวมอินทรีย์ การรู้จักประมาณในการบริโภค เป็นต้น ดังพุทธพจน์ว่า

แม้ข้อที่อริยสาวกเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลนี้ ก็เป็นจริยของเธออีกประการหนึ่ง
 แม้ข้อที่อริยสาวกเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ก็เป็นจริยของเธอ
 ประการหนึ่ง แม้ข้อที่อริยสาวกเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ ก็เป็นจริยของเธอ
 ประการหนึ่ง แม้ข้อที่อริยสาวกเป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องตื่นนี้ ก็เป็นจริย

ของเธอประการหนึ่ง แม่ชื้อที่อริยสาวกเป็นผู้ประกอบด้วยสัปปุริสธรรม 7 ประการนี้ ก็เป็นพระคุณของเธอประการหนึ่ง แม่ชื้อที่อริยสาวกเป็นผู้ได้มานทั้ง 4 อันเป็นธรรมอาศัยซึ่งจิตอันยิ่ง เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฐฐธรรมตามความปรารถนา เป็นผู้ได้โดยไมยากไม่ลำบากนี้ ก็เป็นพระคุณของเธอประการหนึ่ง (ม.ม.13/33/28)

พระคุณหรือข้อปฏิบัติของผู้ฝึกอบรม 6 ประการนี้ ปรากฏในหลายที่ต่างกรรมต่างวาระ เช่น เสนอปฏิบัติ ความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสิกขาและการปฏิบัติ (ฝึกฝนอบรม) เป็นต้น โดยทั่วไปกิจกรรมนี้เรียงตามลำดับด้วย คือเริ่มจาก 1) ความถึงพร้อมด้วยศีล 2) คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย 3) ประมาณในการบริโภค 4) ประกอบความเพียรเครื่องตื่น 5) ประกอบด้วยสัปปุริสธรรม 6) ปฏิบัติเพื่อบรรลุฌาน 4 ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนากาย ดังนี้

1.1 อินทรีย์สังวร หรือคุ้มครองทวารอินทรีย์ หมายถึง การสำรวมอินทรีย์คือ ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำจิตใจเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทรีย์ 6 ในขั้นนี้เป็นการควบคุม การรับรู้เมื่อติดต่อกับโลกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นการควบคุมตามกฎเกณฑ์ หรือมาตรฐานภายนอก การควบคุมที่ว่าเป็นโดยสาระแล้วเป็นการระมัดระวังในขณะที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายได้สัมผัส และจิตใจคิดสิ่งต่าง ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือพร้อมกันหลาย ๆ อย่างก็ได้ โดยระมัดระวังไม่ให้หมายรู้หรือยึดถือเป็นสาระไม่ว่าโดยการตีความ เอาจากลักษณะทั่วไปหรือลักษณะเฉพาะ เพราะถ้าไม่ระมัดระวังแล้วถ้าหมายรู้เอาว่าเป็นตัวตน ก็จะพลอยใจไปตามความชอบความชังก็จะทำให้ความดีใจ เสียใจครอบงำจิตใจเอาได้ ที่ต้องระมัดระวังก็เพราะว่าผู้ฝึกฝนยังไม่รู้แจ้งวิชา การระมัดระวังนี้อาจทำได้โดยตั้งสติกำหนดรู้ อารมณ์แล้วนำหลักการที่ช่วยไม่ให้พลอยตัวดังกล่าว หลักการสำคัญในกิจกรรมนี้คือไม่ถืออนิมิต ไม่ถืออนุพยัญชนะ (ม.ม. 13/28/13)

1.2 ประมาณในการบริโภค คือ รู้จักพิจารณาในการรับประทานอาหารว่า เพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายเพื่อใช้ทำกิจกรรมให้เกิดความผาสุก มิใช่เพื่อสนุกสนานมัวเมา (ม.ม. 13/29/24) เช่น ขณะในการบริโภคอาหารให้พอเหมาะพอควรแก่ฐานะของผู้ฝึกฝน แล้ว ผู้บริโภคเพื่อให้ได้ประโยชน์ที่เป็นคุณค่าแท้ไม่ใช่ประโยชน์จากค่านิยมหรือคุณค่าเทียม การประมาณในการบริโภคเช่นนี้ ทำให้การยึดติดในการบริโภคลดลง จิตใจก็สงบขึ้นในการแสวงหาสิ่ง บริโภคการพัฒนา ก็จะเป็นไปด้วยดี อีกทั้งยังป้องกันไม่ให้ความไม่สบายกายต่าง ๆ เช่น ความหิว ที่เกิดขึ้น ผู้ฝึกฝนจะมีวิถีชีวิตแห่งการพัฒนาตนได้อย่างสมบูรณ์

2. ศิลภาวนา พัฒนาศีล เจริญศีล คือมีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้วไม่ เบียดเบียนก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น แก่สังคม และประพฤติดีสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อ สังคม มีระเบียบวินัย ประกอบอาชีพสุจริต เป็นการฝึกตนให้อยู่ในสังคมด้วยดีและเป็นประโยชน์ (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2540: 10) ระดับต้นคือ ความมีระเบียบวินัยในการเป็นอยู่

ในการดำเนินชีวิต โดยไม่ให้มีการเบียดเบียนกัน ศีล 5 ซึ่งเป็นศีลขั้นพื้นฐาน จะเห็นได้ว่ามุ่งที่การไม่เบียดเบียนกันกล่าวคือ ไม่เบียดเบียนต่อกันในทางชีวิตร่างกาย ในทางทรัพย์สิน ในทางคูครอง ในทางใช้วาจา ตลอดจนไม่เบียดเบียนสติสัมปชัญญะของตนเอง เมื่อไม่เบียดเบียนกันแล้วก็ขยายออกไปถึงความสุจริต

การอบรมกายวาจาให้อยู่ในศีลก็คือความประพฤติที่ดีงาม มีมารยาทงดงาม และนำเคารพนับถือ เป็นที่ไว้วางใจโดยมีคุณธรรมเป็นเครื่องอยู่ ซึ่งได้แก่เบญจศีล เป็นคุณธรรมพื้นฐานสำหรับมนุษย์ ซึ่งอาจเรียกคุณธรรมนี้ว่ามนุษยธรรม อีกทั้งยังทำให้สังคมมนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขด้วย ได้แก่

1. งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ แต่ควรมีเมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์ทั้งปวง
2. งดเว้นจากการลักทรัพย์ หรือแสวงหาทรัพย์ในทางมิชอบ แต่ควรประกอบสัมมาอาชีพที่สุจริตถูกต้องตามทำนองคลองธรรม
3. งดเว้นจากการประพฤติดินในกาม แต่ควรมีความสำนึโดยพอใจเฉพาะในคูครองของตน
4. งดเว้นจากการพูดเท็จ แต่ควรพูดแต่ความจริง
5. งดเว้นจากการเสพของมีนเมาอันเป็นเหตุให้ขาดสติ-สัมปชัญญะ ดำเนินชีวิตด้วยความประมาท แต่ควรเจริญสติ-สัมปชัญญะ ให้บริบูรณ์ (ส.สพ. 18/483/280)

เมื่อดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอยู่ร่วมกับคนอื่น โดยมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันแล้ว ต่อจากนั้นก็ยังมีอีกระดับหนึ่ง คือ การฝึกฝนควบคุมตนในทางกายวาจา เพื่อเป็นพื้นฐานของการฝึกจิตใจหรือพัฒนาจิตใจ เช่น ศีลของพระ ศีลของอุบาสกที่ไปรักษาศีลอุโบสถ เป็นศีลที่ต้องมีการฝึกกายวาจา เพื่อเป็นพื้นฐานในการพัฒนาจิตใจ เช่น ต้องรู้จักควบคุมบังคับใจตนเองให้ดีขึ้น เป็นการประพฤติปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ หรือข้อกำหนดที่บัญญัติขึ้นมาเพื่อจะฝึกฝนตนเองในการที่จะเจริญขึ้นในคุณธรรมต่าง ๆ ในทางจิตใจยิ่ง ๆ ขึ้นไป โดยสัมพันธ์กับการพัฒนาข้อต่อไปที่เรียกว่า การพัฒนาจิตใจ ผู้ที่พัฒนาทางศีลแล้วเรียกว่า ภาวิตสโธ

3. จิตภาวนา พัฒนาจิต ในการพัฒนาจิตตามหลักพระพุทธศาสนานั้นเป็นการฝึกอบรมให้จิตมีคุณสมบัติครบ 3 ด้านคือ

1. คุณภาพจิต คือมีคุณธรรมต่าง ๆ เสริมสร้างจิตใจให้ดีงาม เป็นจิตใจที่สูง ประณีต มีเมตตา มีความเป็นมิตร ปราศจากประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น มีความกรุณา คืออยากช่วยให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ มีจาคะคือมีใจเผื่อแผ่อบอ้อมอารี มีคารวะ คือเห็นความสำคัญของผู้อื่น มีมัทวะ คือความอ่อนโยน กตัญญูคือรู้คุณค่าแห่งการกระทำของผู้อื่น
2. สมรรถภาพจิต หรือความสามารถของจิต เช่น ความมีสติ มีวิริยะ คือความเพียรในการทำงาน มีขันติ คือความอดทน มีสมาธิแน่วแน่ มีสัจจะจริงจัง มีอธิษฐาน คือความเด็ดเดี่ยวต่อความมุ่งหมาย มีความหนักแน่นมั่นคงเข้มแข็งของจิตใจ ที่จะทำงานให้ได้ผลสมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานทางปัญญา คือการคิดพิจารณาให้สิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริงอย่างแจ่มชัด

3. สุขภาพจิต คือ มีจิตที่มีสุขภาพดี เป็นสุข สดชื่นร่าเริงเบิกบาน โปรดโปร่ง มีปิติ ความอิ่มเอิบใจ มีความผ่อนคลายไม่ขุ่นมัว ไม่หม่นหมองหดหู่ เป็นต้น ลักษณะต่าง ๆ ของจิตใจที่มีความสุขนี้เป็นสิ่งสำคัญมากในพระพุทธศาสนา การขาดสุขภาพจิตเป็นปัญหาสำคัญของสังคมในยุคปัจจุบัน จึงจะต้องเน้นเรื่องสุขภาพจิตให้มากด้วย ผู้ที่ฝึกฝนอบรมจิตแล้วเรียกว่า ภาวจิตโต สมาธิ มีความสำคัญและมีประโยชน์มาก เป็นธรรมมีอุปการะมากในงานทุกอย่าง ทั้งในการประกอบกิจทางโลกและการปฏิบัติในทางธรรม การมีสมาธิก็เพื่ออบรมปัญญา การเจริญสมาธิให้จิตบริสุทธิ์มีจุดหมายคือเพื่อความเห็นความเข้าใจให้ถูกต้องสมบูรณ์ ภิคุพึงอบรมสมาธิ เพราะเมื่อใจมีสมาธิหรือมั่นคงแล้ว ย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง (วคิน อินทสระ, 2523 : 364) สมาธิเป็นสิกขาหนึ่งในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา แต่ละสิกขานั้นดำรงอยู่ในฐานะที่สัมพันธ์กันคือศีลเป็นพื้นฐานของสมาธิ และสมาธิเป็นพื้นฐานของปัญญา ในมหาปริณิพพานสูตร ได้แสดงไว้ว่า สมาธิที่บ่มอบรมโดยศีลย่อมมีผลมากมีอานิสงส์มาก ปัญญาที่บ่มอบรมโดยสมาธิย่อมมีผลมากมีอานิสงส์มาก จิตที่บ่มอบรมโดยปัญญาแล้วย่อมหลุดพ้นโดยชอบจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ (ที.ม.10/76/86)

จึงสรุปได้ว่าพระพุทธศาสนาได้แสดงประโยชน์ของสมาธิลงในประเด็นที่สำคัญไว้ 4 ประการคือ

1. สมาธิที่เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน
2. สมาธิที่เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อให้ได้ญาณทัสสนะ
3. สมาธิที่เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ
4. สมาธิที่เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะ

ทั้งหลาย (อง.จตุก. 21/41/52)

การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาเรียกว่า การเจริญสมาธิ ซึ่งมีอยู่ 2 วิธีคือ

1. สมถภาวนา คือการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ ทำให้จิตตั้งมั่นระลึกราคะได้ สมถภาวนานี้เป็นทางปฏิบัติเพื่อทำให้เกิดสมาธิโดยตรง

2. วิปัสสนาภาวนา คือการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง ทำให้เกิดปัญญาสามารถละอวิชชาได้ วิปัสสนาภาวนานี้ต้องอาศัยสมาธิขั้นต้นเป็นฐาน สำหรับใช้พิจารณาสภาวธรรมตามหลักของวิปัสสนา ซึ่งจะช่วยให้ผู้ปฏิบัติธรรมได้บรรลุถึงจุดหมายคือความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะได้

การพัฒนาจิตขั้นสู่อสมาธิในระดับต่าง ๆ เป็นขั้นตอนของการปฏิบัติ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในระหว่างปฏิบัติ ผลที่เกิดจากการปฏิบัติและรวมทั้งตัวสมาธิเองเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยเกิดจากการกระทำของมนุษย์เองอย่างแท้จริง หากใช้เป็นเรื่องเพื่อผินหรือรอให้มันเกิดหรือเป็นไปของมันเองไม่ การเจริญสมาธิอาจสรุปเป็นขั้นตอนได้ดังนี้

1. ตัตปัลลิว 10 คือตัดความกังวล ได้แก่ที่อยู่ ตระกูล ลาภ หมู่คณะ การงาน การเดินทาง ญาติ ความเจ็บป่วย การศึกษา และอำนาจ

2. ชำระศีลให้บริสุทธิ์

3. เข้าหากัลยาณมิตรหรือครูอาจารย์ที่มีความรู้ความสามารถให้กรรมฐานได้

4. รับเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเหมาะแก่อุปนิสัยของตน จากกรรมฐานทั้งหมด 40 ชนิด

5. หาสถานที่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ แล้วลงมือปฏิบัติตามวิธีเจริญสมาธิ

4. ปัญญาภาวนา การพัฒนาปัญญาคือการทำปัญญาให้เจริญงอกงาม ในเบื้องต้นจะต้องมีความรู้ความเข้าใจในศิลปวิทยาการทางวิชาชีพ ต่อมาต้องพัฒนาปัญญาให้มีการรับรู้เรียนรู้อย่างถูกต้องของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง คือ เข้าใจสิ่งนั้นทั้งหลายตามสภาวะหรือตามที่เป็นเป็น ไม่เอนเอียงด้วยอคติหรือฉันทาคติที่จะทำให้การรับรู้ผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ขึ้นต่อไปคือวินิจฉัยด้วยการใช้ปัญญาบริสุทธิ์ ไม่ใช่ด้วยกิเลส เป็นปัญญาที่รู้จักเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เข้าใจความเจริญและความเสื่อมของโลกและชีวิตตามความเป็นจริงและตามเหตุปัจจัย รู้จักทางแก้ไขปัญหาและสร้างสรรค์ความสำเร็จให้ตนพัฒนายิ่งขึ้น ๆ ขึ้นไป รู้เท่าทันโลกและชีวิตทำให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์ พัฒนาไปจนถึงขั้นวิมุตติ คือหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริง จิตใจไม่ถูกยึดมั่นในสิ่งทั้งหลาย ไม่ถูกครอบงำ ผู้ที่ฝึกฝนอบรมพัฒนาทางปัญญาแล้วเรียกว่า ภาวิตปัญญา

การอบรมปัญญา ก็คือการอบรมจิตนั่นเองให้มีปัญญา ให้รู้ชัดว่าควรทำอะไร ควรเว้นอะไร ได้แก่การอบรมปัญญาให้รู้เห็นตามความเป็นจริง เช่น เห็นไตรลักษณ์ แยกสมมติออกจากความเป็นจริง ได้แล้วจะทำให้จิตใจไม่ติดสมมติ กล่าวคือ รู้ว่าแม้จะรับสิ่งสมมติ แต่ก็รู้ว่าสิ่งนี้เป็นเพียงสิ่งสมมติเท่านั้น แล้วจิตก็ไม่ไปติดอยู่ในสิ่งนั้น แต่ถ้าเข้าใจไม่ชัดเจนก็ทำให้เกิดการสับสนซึ่งไม่สอดคล้องกับสภาพตามความเป็นจริง ดังนั้น พระพุทธศาสนาสอนให้รู้จักแยกสัจจะ (ความจริง) เป็นสองระดับ สัจธรรม 2 อย่าง คือ สมมติสัจจะ และปรมาตตสัจจะ

1. สมมติสัจจะ คือความจริงอย่างสมมติ สมมติว่าเป็นนั่นว่าเป็นนี่ ว่าอย่างนั้นว่าอย่างนี้ เป็นของสมมติจึงไม่ใช่ของจริง เป็นจริงตามที่มีความเห็นร่วมกัน เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการสื่อสารในการยังประโยชน์ให้สำเร็จในชีวิตประจำวัน เช่น คน สัตว์ สิ่งของ คนดี คนชั่ว โตะ แก้ว เป็นต้น

2. ปรมาตตสัจจะ คือความจริงโดยปรมาตต์ เป็นความจริงตามความหมายอันแท้จริงตรงตามสภาวะ เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันตามความเป็นจริงของสรรพสิ่ง เพื่อให้เกิดประโยชน์อันสูงสุด ซึ่งได้แก่ การหยั่งรู้สัจธรรม เพื่อจะทำลายการยึดมั่นถือมั่นที่เป็นสาเหตุของการทำให้หลงผิด ให้สลายหายไป ทำให้หลุดพ้นจากกิเลส และความทุกข์ มีจิตใจที่ผ่องใสบริสุทธิ์ มีความสุขตามความเป็นจริง สิ่งที่เป็นจริงโดยปรมาตต์ เช่น นามธรรม รูปธรรม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฯลฯ

การที่มนุษย์ประพฤติปฏิบัติตามหลักภาวนา 4 ประการที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบนี้ มีคุณประโยชน์อย่างมหาศาลโดยทำให้บุคคลสามารถเข้าใจในชีวิตของมนุษย์ได้มากมาย

ตลอดจนใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตเพื่อเข้าสู่สภาวะบุคคลในอุดมคติระดับชั้นอริยบุคคล อันเป็นจุดหมายสูงสุดตามหลักพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี ในการพัฒนาจิตตามหลักพระพุทธศาสนานั้นทำให้เกิดปัญญาเป็นเรื่องที่สำคัญมาก การพัฒนาทั้ง 4 ด้านตามหลักภาวนา ที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นถึงหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่มีความเกี่ยวข้องกับมนุษย์โดยตรง คือร่างกายและจิตใจรวมถึงปัญญา แต่ในขณะเดียวกันก็ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับสิ่งต่าง ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับบุคคล และแนวทางการปฏิบัติตนที่สอดคล้องกันทั้งในด้านร่างกาย จิตใจ ปัญญา ให้มีความแข็งแรง มั่นคง เบิกบาน มีความรู้เท่าทันในชีวิต จึงกล่าวได้ว่าการพัฒนาตามหลักพระพุทธศาสนาเป็นการพัฒนาที่ครอบคลุมทุกด้านของชีวิตมนุษย์

4. สรุป

มนุษย์ตามนิยามของพระพุทธศาสนา มิได้มองมนุษย์เพียงรูปลักษณะ หรือ องค์ประกอบที่เป็นมนุษย์เท่านั้น ยังแสดงถึงความเป็นมนุษย์ตามนิยามของหลักพุทธธรรม ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจในสภาวะของมนุษย์ตามกฎของธรรมชาติอีกด้วย ในอัครคัมภีร์สุตตรได้กล่าวถึงมนุษย์ในฐานะที่เป็นส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงของโลก และธรรมชาติแวดล้อม เช่น ทำให้เกิดระบบสุริยะ การโคจรของดวงดาว วันเวลาและฤดูกาล มนุษย์ในฐานะเป็น “สัตว์” หรือ ผู้ที่ยังข้องอยู่ หรือติดอยู่ในสังสารวัฏ มนุษย์ในพระพุทธศาสนามีได้มีฐานะเริ่มต้นจากสัตว์ สังคม เพราะความเป็นมนุษย์เริ่มจากปัจเจกชีวิต มิใช่มวลชนหรือหมู่แห่งชีวิต ส่วนวัฒนธรรม เป็นสิ่งที่มนุษย์เปลี่ยนแปลงปรับปรุงมาจากวิถีชีวิต เพื่อความเจริญของสังคมส่วนรวม โดยเป็นผลิตผลของส่วนรวมที่มนุษย์ได้เรียนรู้จากคนแต่ก่อนสืบต่อเป็นประเพณีกันมาตลอดจน ความรู้สึก ความคิดเห็นและกริยาอาการหรือการกระทำใด ๆ ของมนุษย์ส่วนรวม ลงรูปเป็นพิมพ์เดียวกันและสำแดงออกมาเป็นภาษา ศิลปะ ความเชื่อถือ ระเบียบประเพณี พฤติกรรมสำคัญของมนุษย์เป็นบ่อเกิดทางวัฒนธรรมต่าง ๆ คือการหาอาหาร ดังจะเห็นได้จากการเก็บหาอาหารเป็น ความสำคัญอันดับแรกเพื่อความอยู่รอดของมนุษย์ การเก็บหาอาหารจากธรรมชาตินับเป็น เทคโนโลยีการผลิตรูปแบบแรกของมนุษย์ ด้วยการเก็บผัก ผลไม้ รากไม้ ลำสัตว์จับปลาด้วย เครื่องมือง่าย ๆ เช่น หอก ธนู เบ็ด เป็นต้น มนุษย์เพิ่งรู้จักการเกษตรมาเมื่อ 10,000 ปีมานี้เอง มนุษย์พัฒนาการเกษตรจากการไถ่เลื่อนลอยไร้หมุนเวียน จนถึงการเกษตรแบบเข้มข้นที่มีการ ใช้แรงงานสัตว์หรือเครื่องทุ่นแรง การจัดระบบชลประทาน รวมถึงเลี้ยงสัตว์ ระบบเศรษฐกิจ หมายถึงกฎเกณฑ์ในการจัดแบ่งปันผลประโยชน์ การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการในสังคม ทุกสังคมมีกฎเกณฑ์ในการจัดสรรแบ่งปันผลประโยชน์ มีระเบียบ ข้อกำหนดใน “สิทธิใช้สอย” และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การควบคุมแรงงาน ระบบควบคุมการผลิตและแบ่งปัน ผลิตผล ไม่ว่าวัฒนธรรมนั้น ๆ จะใช้ระบบ “เงินตรา” หรือไม่ก็ตาม การจัดการทรัพยากร ธรรมชาติ คือทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งที่เป็นที่ดิน น้ำ ป่า แร่ธาตุ สัตว์และพืชต่าง ๆ เป็นพื้นฐาน ของระบบเศรษฐกิจ ที่มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ทุกวัฒนธรรมทั่วโลกมีระบบ

จัดการ การควบคุมดูแล การใช้และรักษาทรัพยากรธรรมชาติ มีการกำหนดระเบียบเกี่ยวกับ “สิทธิ” และ “วิธีการ” ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรรวมทั้งมาตรการลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืน นอกจากนี้เทคโนโลยีและเครื่องมือที่ใช้ในการผลิต แรงงานการผลิต สินค้าและบริการ ระบบ ครอบครัวและเครือญาติ อัตลักษณ์และความเป็นชาติพันธุ์ องค์กรสังคมและการเมือง ความเชื่อ และศาสนาเหล่านี้ล้วนเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมทั้งสิ้น

วัฒนธรรมความเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนา คือการปฏิบัติตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีมนุษย์เป็นจุดศูนย์กลางในการบัญญัติคำสอน ถึงแม้ว่าจะมีการกล่าวถึงความรู้ด้านอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องกับตัวมนุษย์ ก็เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการอธิบายให้เข้าใจในตัวมนุษย์ได้อย่างถูกต้อง พระพุทธศาสนาถือว่าเรื่องมนุษย์ เป็นปรากฏการณ์ชีวิตอย่างหนึ่งที่มีอยู่ในโลกโดยเป็นชีวิตที่มีศักยภาพสูง เป็นผู้สามารถฝึกฝนอบรมตนได้ และเมื่อได้รับการพัฒนาแล้ว ก็จะเป็นผู้ประเสริฐสูงสุด การแสดงถึงความเป็นอยู่ของมนุษย์ในธรรมชาติดำเนินตามนิยามของธรรมนั้น หมายถึงภาวะความเป็นอยู่ของมนุษย์ตามกฎธรรมชาติ โดยไม่แบ่งแยกว่ากฎเกณฑ์นี้ใช้กับมนุษย์ ส่วนอีกกฎเกณฑ์หนึ่งใช้กับสัตว์หรือโลกธรรมชาติ แต่มันเป็นกฎพื้นฐานที่ใช้กับสิ่งต่าง ๆ ตามลักษณะของปรากฏการณ์ เช่น ปรากฏการณ์ในโลกกายภาพหรือโลกวัตถุ ก็จะสามารถอธิบายได้ด้วยกฎของอุณหพลศาสตร์ เป็นต้น การอธิบายดังกล่าวจะทำให้เราเข้าใจถึงฐานะที่แท้จริงของมนุษย์ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา คือหลักภาวา 4 ได้แก่ กายภาวา คือ การทำกายให้เจริญ มีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หมายถึงการพัฒนากายให้มีสุขภาพร่างกายแข็งแรง ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ และยังรวมถึงการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมภายนอกอย่างถูกต้องดีงาม ในทางที่เป็นคุณประโยชน์ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญมากเพราะไม่เพียงหมายถึงสิ่งแวดล้อมทางสังคม แต่ยังหมายถึงสิ่งอื่น ๆ ที่มีความสำคัญและจำเป็นต่อชีวิตมนุษย์ เช่น รู้จักการบริโภคปัจจัย 4 อันได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย การใช้การบริโภคยา และรู้จักใช้อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการเสพหรือใช้สอยวัสดุอุปกรณ์ในทางที่เป็นการส่งเสริมคุณภาพชีวิต ศิลภาวา พัฒนาศีล เจริญศีล คือมีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่นแก่สังคม และประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อสังคม มีระเบียบวินัย ประกอบอาชีพสุจริต เป็นการฝึกตนให้อยู่ในสังคมด้วยดีและเป็นประโยชน์ ระดับต้นคือ ความมีระเบียบวินัยในการเป็นอยู่ในการดำเนินชีวิต โดยไม่ให้มีการเบียดเบียนกัน ศีล 5 ซึ่งเป็นศีลขั้นพื้นฐาน จะเห็นได้ว่ามุ่งที่การไม่เบียดเบียนกันกล่าวคือไม่เบียดเบียนต่อกันในทางชีวิตร่างกาย ในทางทรัพย์สิน ในทางคู่ครอง ในทางใช้วาจา ตลอดจนไม่เบียดเบียนสติสัมปชัญญะของตนเอง เมื่อไม่เบียดเบียนกันแล้วก็ขยายออกไปถึงความสุจริตจิตภาวา พัฒนาจิตในการพัฒนาจิตตามหลักพระพุทธศาสนานั้นเป็นการฝึกอบรมให้จิตมีคุณสมบัติครบ 3 ด้านคือ คุณภาพจิต สมรรถภาพจิต สุขภาพจิต ปัญญาภาวา การพัฒนาปัญญา คือ การทำปัญญาให้เจริญงอกงาม ในเบื้องต้นจะต้องมีความรู้ความเข้าใจในศิลป

วิทยาการ ทางวิชาชีพ ต่อมาต้องพัฒนาปัญญาให้มีการรับรู้เรียนรู้อย่างถูกต้องของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. **มิลินปัญหา ฉบับพิสดาร**. พิมพ์ครั้งที่ 7. พระนคร: โรงพิมพ์ศิลปบาบรรณการ, 2516.
- กิตติเทพ หินจำลอง. **มนุษย์และวัฒนธรรม**. แหล่งที่มา (ออนไลน์): <https://www.l3nr.org>. (20 มกราคม 2560).
- ณรงค์ เส็งประชา. **มนุษย์กับสังคม**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2541.
- ประเวศ วะสี. **พุทธธรรมกับสังคม**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, ม.ป.ป.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). **พุทธศาสนากับการพัฒนามนุษย์**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2536.
- พระธรรมปิฎก (ปอ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538.
- _____. **การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ลักษณ์, 2539.
- _____. **พุทธธรรมกับการพัฒนาชีวิต**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, 2540.
- _____. **ถึงเวลาพัฒนาคนกันใหม่**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, 2540.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต). **วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, 2551.
- พัทธา ผดุงสุนทรารักษ์. **มนุษย์กับวัฒนธรรม**. ในเอกสารประกอบการสอน. ม.ป.ท, ม.ป.ป.
- พิน ดอกบัว. **ศาสนาเปรียบเทียบ**. กรุงเทพมหานคร: โสภณการพิมพ์, 2539.
- ยศ สันตสมบัติ. ศ. **มนุษย์กับวัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2544.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2525**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ อักษรเจริญทัศน์, 2531.
- วสิน อินทสระ. **พุทธปรัชญาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2523.
- สงวน สุทธิเลิศอรุณ. **พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน**. กรุงเทพมหานคร: อักษราพิพัฒน์, 2543.
- สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณกมหาเถร). **สมเด็จพระเจ้า คิด เขียน พุด เทศน์**. กรุงเทพมหานคร: ธนาคารกรุงเทพ จำกัด พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล ในการออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระธีรญาณมุนี, 2527.

สมเด็จพระสังฆราช (ปสุสเทว). หนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, 2472.

สาโรช บัวศรี. “วิธีการสอนตามขั้นทั้งสี่ของอริยสัจ”. ใน ศีลศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ภาค 2 ระบบการเรียนรู้การสอน. กรุงเทพมหานคร: สำนักวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, 2529.